

Boriša Aprcović

CEIR, Centar za empirijska istraživanja religije, Novi Sad

BHSI, Beogradski institut za humanistiku i socijalna istraživanja

GRADANSKO VASPITANJE I LJUDSKI RESURSI

Apstrakt

U uvodu se predstavlja način realizacije nastavnog predmeta Građansko vaspitanje u Evropi, svetu, kao i u savremenoj Srbiji. Postavlja se pitanje: Ima li nastavni predmet Građansko vaspitanje u Srbiji kapacitet da menja svest i navike građana (učenika) u smeru novog koncepta ekonomije, rada i poslovanja? U tom cilju utvrđuju se tri kriterijuma (tri poželjne osobine) koji obeležavaju ljudske resurse u savremenom poslovnom okruženju: kreativnost, timski rad i fleksibilnost. Sledi komparacija nastavnog plana Građanskog vaspitanja u osnovnoj školi u Srbiji sa ova tri kriterijuma. Utvrđuje se da nastavni plan građanskog vaspitanja u velikoj meri sadrži teme vezane za tri navedena kriterijuma, tj. da oni predstavljaju okosnicu ovog predmeta. Utvrđuju se i pozitivni efekti koje je predmet Građansko vaspitanje ostvario u pravcu demokratizacije mišljenja i ponašanja učenika. Glavni nedostatak je sadržan u činjenici da je nastavni plan građanskog vaspitanja u Srbiji u većoj meri baziran na apstraktima, tzv. političkim pravima, dok je u manjoj meri usmeren na primenu i potvrdu civiliteta na tržištu rada. Konačno, daju se preporuke i sugestije za utvrđivanje nove strategije u implementaciji programa Građansko vaspitanje u Srbiji.

Ključne reči: građansko vaspitanje, ljudski resursi, menadžment, tržište rada, kreativnost, timski rad, fleksibilnost.

Uvod

Građansko vaspitanje se realizuje na različite načine u Evropi i svetu. Ono što je zajedničko za većinu zemalja je da se građansko obrazovanje odnosi na pripremu mladih ljudi za njihove uloge i odgovornosti u građanskom društvu. U Velikoj Britaniji građansko obrazovanje je uvedeno kao poseban predmet u srednje škole od 2002. godine. U osnovne škole je uvedeno 2000/2001, u okviru predmeta koji se zove *Lično, socijalno i zdravstveno vaspitanje*. Ono što je pokrenulo interesovanje za građansko obrazovanje u Velikoj Britaniji bilo je veliko opadanje interesovanja za politiku među mladima. To je na kraju dovelo do formiranja stručnog tela, *Savetodavne grupe za obrazovanje za demokratiju i građansko društvo (Advisory Group on Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools)*, 1998. Definicija građanskog obrazovanja Savetodavne grupe odnosi se na: „...društvenu i moralnu odgovornost, uključenost u zajednicu i političku pismenost.“ (Maksić, 2006, str. 182). Generalno, ciljevi demokratskog obrazovanja su usmereni u tri pravca: ka osvajanju novih znanja koja se tiču funkcionisanja institucija sistema, radu na formiranju stavova i vrednosti, i na kraju aktivnom učešću u različitim društvenim procesima. Ovo čini osnovnu ideju strukture građanskog vaspitanja na globalnom nivou, a koju čine učenje o institucijama, formiranje demokratske svesti i društveni aktivizam.

U najvećem broju evropskih zemalja demokratsko građansko obrazovanje u osnovnim školama je integrisano u ostale predmete, dok se u daljem školovanju izdvaja u poseban predmet. U Nemačkoj na primer, građansko vaspitanje se kao poseban predmet uvodi u sedmom razredu, sa jednim časom nastave nedeljno. U Švajcarskoj (u većini kantona) teme koje se tiču funkcionisanja države obrađuju se u okviru kurikuluma za istoriju. U Sjedinjenim Američkim Državama, od 1980. školski predmet *Društvene studije* je okosnica građanskog vaspitanja. U većini država zahteva se da ovaj predmet imaju učenici između 6. i 12. razreda. Naglasak je na učenju o demokratiji, a polazište je Ustav SAD. U Grčkoj, obrazovanje za demokratsko građansko društvo postoji kao poseban predmet *Društveno i političko vaspitanje* u petom i šestom razredu osnovne škole (osnovna škola ima šest razreda), i kao *Elementi demokratske vlasti* u nižoj srednjoj školi (niža srednja škola traje do devetog razreda), (Smit i Fontejn, 2002, str. 20).

Građansko vaspitanje u Srbiji (i u drugim tranzicionim društvima centralne i istočne Evrope) usmereno je uglavnom na tzv. politička pitanja: status građanina, prava i odgovornosti, participacija u demokratskom društvu i slično; dok su u drugom planu pitanja vezana za tržište rada i moderno poslovanje, a koja su od nemerljive važnosti za građanstvo.

Postavlja se pitanje: da li je nastavni program školskog predmeta Građansko vaspitanje u funkciji obučavanja i pripreme dece za njihovo buduće poslovno okruženje? Da li program Građanskog vaspitanja ima kapacitet za edukaciju sistema vrednosti koji su kompatibilni informatičkom modelu poslovanja? Da li se kroz nastavni predmet Građansko vaspitanje učenici pripremaju za društvo u kojem se uslovi poslovanja i nova saznanja i tehnologije svakodnevno menjaju?

U realnom socijalizmu je vladao strah od promena. Sada je situacija bitno drugačija: „zatrpani“ smo menadžerima i fakultetima za menadžment, a da taj pojam nije dovoljno razjašnjen u teoriji, niti razvijen u praksi. Kako navodi (2007) Dušan Ristić o menadžerima: „Mi, nažalost, još uvek nemamo taj društveni sloj...“ (str. 13) Sa druge strane, bez menadžmenta ozbiljno tržišno privređivanje je nemoguće; nema ličnog napretka, niti je moguća organizacija proizvodnje sposobne da prati svakodnevne inovacije. Jer, više nije pitanje „kako“ proizvesti (tehnološki napredak je skratio vreme i troškove proizvodnje na minimum), već kako organizovati poslovni proces: od ispitivanja tržišta, pa sve do plasiranja robe (marketing, finansije, upravljanje proizvodnjom, upravljanje kvalitetom i upravljanje razvojem). Ključnu ulogu u ovom procesu ima znanje, tj. ljudski resursi i menadžment. Uspešni menadžeri i timovi zaposlenih (koji su spremni svakodnevno da uče i da se menjaju) su preduslov uspešnog poslovanja. Stara birokratska, hijerarhijska i kadrovska organizacija je prevaziđena, nesposobna za promene- ona je „relikt“ industrijskog doba, a na njeno mesto dolazi informatička, fleksibilna proizvodnja bazirana na principu „doživotnog učenja“ i neprekidnih inovacija. Postoji li formalni i stvarni kapacitet nastavnog predmeta Građansko vaspitanje u Srbiji, da menja odnos građana u pravcu novog koncepta ekonomije, rada i poslovanja?

Tri kriterijuma

Demokratski principi nisu samo sloboda mišljenja, uvažavanje različitosti i politička participacija, već i način na koji se individua suočava sa tehnološkim novinama i stalnim promenama na tržištu rada. Grana menadžmenta koja se bavi ovim pitanjem je tzv. Menadžment ljudskih resursa ili HRM (*Human Resource Management*). Smatra se da se kao naučna disciplina javlja u SAD 1980-ih. Cilj HRM-a je da otkrije i razvije ljudske potencijale i dovede ih u funkciju ostvarivanja ciljeva preduzeća. HRM je zasnovan na ideji da ono što čini identitet jednog preduzeća nisu njegove tehnologije, pa čak ni proizvod, već jedinstvena kombinacija onih koji u njima rade. Posebnost humarnih resursa sadrži se u tome da su ljudi jedini resurs u procesu proizvodnje koji poseduje: kreativnost (mogućnost

da stvori nove proizvode), jedinstvenost (koja se ne može kopirati i predstavlja konkurentsku prednost) i sposobnost neograničenog obrazovanja i učenja (resurs koji se upotrebom ne troši već uvećava). Zato se u ovom radu razmatraju tri važna područja humanih resursa i njihova kompatibilnost sa nastavnim planom i efektima nastavnog predmeta Građansko vaspitanje u Srbiji. A to su: kreativnost (podsticanje ličnosti), timski rad i fleksibilnost (pripremljenost za promene).

Kreativnost (podsticanje ličnosti)

Svi resursi su relativno ograničeni: finansije, izvori energije, zemlja i prirodna bogatstva; samo je ljudski potencijal neograničen (Vemić, 2007, str. 7). U uslovima kada poslovanje podrazumeva svakodnevna nova saznanja, koja nije moguće pratiti čak ni obrazovnim sistemom, pojedinačni uspeh i uspeh preduzeća se zasniva na permanentnom obrazovanju i ličnoj kreativnosti pojedinaca, kao i timova koji čine jedno preduzeće. „Tvrd“ hijerarhijska organizacija, svojstvena industrijskom dobu s početka prošlog veka, zasnovana na strogo definisanom „zatvorenom“ radnom mestu, ne može opstati na savremenom tržištu koje potrebuje fleksibilnost i promenu. Danas tzv. umni rad više nije samo privilegija „nadređenih“ u procesu proizvodnje, ili posebnih „stručnjaka“, već znanje postaje potreba svih zaposlenih. Svaki čovek postaje „upravljac“ - on usavršava i koristi znanje da bi svoj posao učinio efikasnim. Kako to objašnjava Dušan Ristić (2007): „...svako oseća firmu kao svoju, svako je preduzimljiv, i to je suština duha nove organizacije informatičkog doba“ (str. 135). Brojni su faktori koji su doveli ljudske resurse u „žihu“ savremenog priveređivanja: globalizacija tržišta, oštra konkurencija, složenost tehnologija koja zahtevaju ljudsko znanje i kreativnost, sposobnost učenja i samorazvoja (Pržulj, 2011, str. 35).

Klasična, Tejlorova (Frederick Taylor) škola je smatrala da je proizvodna organizacija „mehanizam“, a da je čovek deo mehanizma. On efikasnost nije zasnivao na individualnoj kreativnosti zaposlenih, već na veštini upravljača da svakom zaposlenom nađe odgovarajući posao: „... znati tačno šta želite da čine vaši ljudi, a zatim se postarati da oni to čine na najbolji i najjeftiniji način“ (Tejlor, 1967, str. 28). U svom znamenitom delu *Naučno upravljanje* on objašnjava neophodnost da se svaki radnik zaposli u skladu sa svojim sposobnostima (Tejlor, 1967, str. 39). Suštinski, ova škola mišljenja je bila „funkcionalistička“. Njeni predstavnici Veber i Fajol su utemeljili klasičnu organizacionu teoriju, po kojoj je suština produktivnosti bazirana na podeli rada, hijerarhiji i jedinstvenoj komandi. Kako navodi Džejms Merč (*James G. March*) o Veberu (1972): „... on hoće da pokaže na koje načine birokratska organizacija prevazilazi ograničenja pri donošenju

odluka“ (str. 37). Anri Fajol (*Henri Fayol*) u svom delu *Opšti i industrijski menadžment*, objavljenom 1916. deli birokratiju preduzeća na šest funkcija: tehnička, komercijalna, finansijska, bezbednost, računovodstvo i administrativna funkcija (Fajol, 2006, str. 23-26). Ovakva organizacija je zasnovana na bezličnim i racionalnim odnosima. Kreativnost, odstupanje od obrasca hijerarhije je „pretnja“ po organizaciju i njenu produktivnost. Po Fajolu personal, ukupno, ima velike sposobnosti, ali su one u preduzeću podeljene na pojedinačne veoma male nadležnosti.

Tek kada su sociolozi i psiholozi počeli da se bave radom i organizacijom rada, počelo se sa uvažavanjem čoveka, tj. njegovih motiva, osećanja i potreba. Brojna istraživanja su pokazala da „dolar“ nije jedina stimulacija za veći radni učinak, kako se to smatralo u klasičnoj teoriji. A. Maslov (*Abraham Maslow*) (1982) u svom delu *Motivacija i ličnost* objašnjava skalnu potrebu motivacije na sledeći način: fiziološke potrebe (fiziološki nagoni), potreba za sigurnošću, potreba za pripadanjem i ljubavlju, potreba za cenjenjem, potreba za samoostvarivanjem, želja za znanjem i na kraju „estetske potrebe“ (str. 92-106). Po njemu, ako radna organizacija ne zadovolji potrebe čoveka za rastom i samoakualizacijom, on će postati apatičan i novčana naknada neće biti dovoljna da ga podstakne na veće rezultate. Nije čudo da se Maslov smatra ocem „treće sile“ u psihologiji, koja se još naziva i „humanističkom filozofijom“; on kaže (2004): „Kada su u pitanju moja sopstvena nastojanja, ona su, u svakom slučaju, uvek bila etičke prirode...“ (str. 34). Maslov je smatrao da je samoakualizacija čoveka u preduzeću, jedna vrsta asimilacije posla u identitet i da ima čak psihoterapijski efekat. Čovek se ostvaruje na radnom mestu, ako su određeni uslovi zadovoljeni. Ovde je srž modernog menadžmenta koji počiva na ideji integracije interesa pojedinca i preduzeća.

Danas sva preduzeća trpe promenu, tj. transformišu se pod uticajem okruženja i novih tehnologija; korporacije su fleksibilne, virtuelne, od svakog zaposlenog se zahteva da bude preduzimljiv; preduzeća više nisu hijerarhijska već predstavljaju skup timova, klastera. Opstanak preduzeća u takvim okolnostima zahteva „maštovitost“ menadžera i zaposlenih; kako kreativnost u novim ponudama i unapređenjima na svim nivoima poslovanja, tako i kreativnost u iznalaženju novih rešenja za otklanjanje problema i zastoja. Preduzimači u Srbiji ne razumeju da kreativnost ne pripada samo „umetnosti“ i da posao menadžera nije da stvara dubinsku hijerarhiju zasnovanu na vojničkoj poslušnosti, već horizontalnu strukturu zasnovanu na fleksibilnim timovima i „učecim“ pojedincima. Svaki zaposleni u takvom preduzeću „dodaje“ vrednost finalnom proizvodu svojom invencijom. Industrisko društvo odlazi, a nastupa informatičko koje zahteva kreativne ljude. Potreba za kreativnim ljudima danas je tako velika

da nije dovoljno samo tragati za njima- treba ih „proizvoditi“ kroz programe edukacije i kroz vaspitno- obrazovni sistem. U poslovnoj psihologiji odavno se govori o tzv. „laterarnom“ ili bočnom mišljenju, kada se problem sagledava iz potpuno drugačijeg ugla. Da li naš školski sistem ohrabruje decu da misle, ili su u učionici „trenirani“ da drugačija mišljenja cenzurišu kao nelogična, čudna i nepoželjna? Ljudi su prirodno kreativni, ali školski sistem i društvena klima proizvode strah od kreativnosti i tako se ona potiskuje. Zato je važno da se deca u školi ne kažnjavaju ili ismevaju, zbog drugačijeg mišljenja, već da se naprotiv takvo mišljenje podstiče. U poslovanju, nema uspeha bez novih ideja. Bolje je i napraviti deset pogrešnih odluka, nego „stajati u mestu“. Po logici menadžmenta ljudskih resursa, čovek je najvredniji „resurs“ u preduzeću- resurs kojim se može upravljati, koji se može usavršavati i obučavati i čiji su potencijali praktično neograničeni. Radne organizacije ne čine jedinstvenim njihovi proizvodi, već njihovi „ljudi“. Douglas McGregor je na najbolji mogući način opisao razliku u shvatanju ljudskih resursa u dobu industrijske epohe, u odnosu na informatičku eru, kroz svoje „Teorije X i Y“. Po teoriji X ljudi su lenji i treba ih terati da rade (ili ih stimulisati prekovremenim plaćanjem), dok po teoriji Y, ljudi su kreativni, žele da rade i treba im delegirati odgovornost. Dakle, teorija X odgovara klasičnoj, Tejlorovoj i Veberovoj teoriji, dok teorija Y objašnjava ulogu ljudskih resursa u novoj, informatičkoj epohi (Pržulj, 2011, str. 22-24).

Timski rad (uvažavanje različitosti)

Individua se „rađa“ u organizaciji i u njoj provodi ceo svoj život. Najveći deo tog vremena čovek provodi u tzv. radnoj organizaciji, koja određuje njegov životni stil, identitet, društveni položaj (Ristić, 2007, str. 5). Današnja preduzeća rade u okolnostima informacionih tehnologija i organizovana su u „timove“. Unutar tima, svaki pojedinac daje doprinos, a i sami timovi su više autonomni (u odnosu na klasična industrijska preduzeća) i od njih se očekuje da budu kreativni i fleksibilni. Upravo na to se odnosi pojam „paralelno inženjerstvo (*Concurrent Engeneering*), gde zajednički rade svi timovi: razvoj, proizvodnja, marketing, dobavljači, kupci (kroz ispitivanje javnog mnjenja). To znači da su timovi ustrojeni „organski“, a ne hijerarhijski. Da bi timovi bili uspešni, bitno je da njihovi članovi osećaju pripadnost grupi, kao i svoj lični doprinos timu, i preduzeću u celini. Psihološka istraživanja koja su radili A. Maslov (*A. Maslow*) i K. Levin su pokazala da čovek nije mehanizam i da ga ne čine srećnim samo ugodna sredina i zadovoljavajuća plata. Naprotiv, najvažniji pojedinačni

faktor za uspeh je stav radnika prema svom zadatku i prema radnicima u grupi sa kojima on radi.

Poznati su eksperimenti koji su rađeni dvadesetih godina prošlog veka (1924-1927) u pogonima Dženeral Elektrijsa (*General Electric*) kojim se pokušavao utvrditi uticaj promene uslova rada na povećanje produktivnosti. Ideja je bila da se produktivnost poveća: čestom promenom smena, promenom dužine trajanja odmora, pojačanim osvetljenjem na radnim mestima i drugim tehnikama. Nije neophodno navesti sve rezultate ovog istraživanja, ali eksperiment je pokazao mnoge neočekivane rezultate. Kao prvo, učinak je povećan u obe grupe, kako u kontrolnoj, tako i u eksperimentalnoj. Radnice (koje su radile na izradi releja za telefone) su prvo radile 48 časovnu radnu nedelju i proizvodile 2400 releja za telefone. Potom su osam nedelja radile po akordu (norma) i učinak je porastao. Uvedena su dva nova odmora od po 5 minuta, učinak je i dalje rastao. Odmor je produžen na deset minuta i učinak je opet skočio. Radnici su pušteni s radnog mesta pola časa ranije- beleži se novi porast učinka. Na kraju su ukinuta sva ova poboljšanja, i učinak je bio veći nego ikada, u proseku 3000 releja nedeljno. Bilo je očigledno da se ovi rezultati mogu objasniti isključivo onim činiocima koji se javljaju unutar same „grupe“ i koji su efekat timskog rada. E. Mejo (*E. Mayo*) psiholog mehanicista sa Harvarda je u svojim proučavanjima ustanovio da grupe radnika vremenom postaju homogene, tj. da vremenom dolazi do procesa u kojem radnici formiraju grupu sa socijalnom svešću o zajedničkoj odgovornosti. Jednom rečju, povećanje produktivnosti se ne može utvrđivati na osnovu individualnog rada, već na osnovu ponašanja pojedinca u grupi.

Ovde posebno do izražaja dolazi ponašanje lidera grupe, tj. da li grupa funkcioniše u autoritarnom ili demokratskom stilu. Grupe koje funkcionišu na demokratskim principima održavaju kvalitet proizvoda čak i kada vođa nije prisutan. Autokratske grupe izazivaju frustraciju i apatiju, čak i međusobnu agresiju članova. Postoje različite vrste rukovođenja preduzećima: autoritarne, represivne, demokratske, birokratske, dezintegrativne i sl. Poznato je da su sve autoritarne klime manje više represivne. Čak i kada ih vodi neka vrsta sposobnog „gazde“ one su samo naivni san, sličan političkoj ideji „prosvećenog apsolutiste“. Po pravilu su neuspešne na tržištu. Birokratski model može imati neki radni učinak, ali samo u slučajevima kada se od članova ne zahteva kreativnost i timski rad. Ono što demokratski model upravljanja preduzećem čini različitim je što postoji atmosfera otvorene rasprave o problemima, favorizuje se kreativnost, na promene se gleda pozitivno. To je atmosfera traženja, a ne nametanja rešenja. Demokratska klima je podsticajna, motivirajuća i nagrađuje doprinos uspehu, dok represivna klima motiviše članove kroz

pretnju, prinudu, izazivanje straha i kažnjavanje. Emocionalno zrelim, kreativnim ličnostima više odgovara demokratska klima. Njena jedina slabost je u tome što zahteva obrazovane i emocionalno zrele ljude, kakvih je još uvek veoma malo. Emocionalno nezreli ljudi traže vođstvo, jer u demokratskoj klimi njih muči neizvesnost, strah od promene i strah od odgovornosti.

Fleksibilnost (spremnost za promene)

Fleksibilnost je glavno svojstvo uspešnih preduzeća u post-industrijskom, informatičkom dobu. Istovremeno, fleksibilnost je osobina koja se očekuje od svih zaposlenih. Danas se govori o „nanosekund kulturi“, koja označava brze i nezadržive promene uslova privređivanja. U takvim okolnostima obrazovanje je neprekidno- doživotno. Uspešne su one kompanije koje su uvek spremne da ponude inovacije i brzu uslugu prilagođenu kupcima. Sve više se govori i o tzv. „samouništenju“; to znači da kompanija mora da „uništava“ svoje vlastite proizvode, tj. da ih stalno prevazilazi (inače će to učiniti konkurencija). Mobilni telefoni i računari koji su prošle godine bili vrhunski proizvodi, ove sezone idu na buvlje pijace, ili na smetlišće.

Sama pojava informatike uslovljava fleksibilnost, jer se inoformacije korisne za preduzeća multipliciraju svakodnevno. Zato poslodavci imaju sve više problema da pronađu radnike koji su dovoljno fleksibilni. Danas, običan radnik zaposlen na kasi u tržnom centru, potrebuje svakodnevno doučavanje da bi mogao da prati nove prodajne „akcije“, modalitete plaćanja, nove proizvode, nove načine rada sa mušterijama i sl. Nijedan školski sistem nije sam po sebi dovoljan da prati dinamiku poslovanja. Ovaj novi oblik poslovanja često se naziva: informatička proizvodnja, fleksibilna proizvodnja, nova japanska proizvodna filozofija (kaizen). Kaizen je zaslužan za uspeh japanskih kompanija. Ovaj pristup pretpostavlja da su temelj unapređenja poslovanja i proizvoda mali pomaci, svakodnevne sitne promene i invencije. Radnik više nije samo onaj koji je obučen za izvođenje jednostavnih operacija, već onaj koji je osposobljen da uči i unapređuje svoj rad; upravljač više nije onaj koji mu izdaje naređenja, već njegov trener; izvršni direktor je lider, a ne „graditelj svoje karijere“. Očito je da je ovde najvažniji resurs „znanje“, ili menadžment znanja (*Knowledge Management*). A kako je znanje neograničeno, to je i poslovanje beskrajno fleksibilno.

Poslovni svet u Srbiji još uvek nije dovoljno fleksibilan. Postoji strah od neuspeha koji guši inicijativu i održava konzervativni status- kvo. Sindrom „slamarice“ nije samo životni stil pojedinaca, već i preduzetnika,

vlasnika preduzeća, pa čak i menadžera. Na slobodnom tržištu razvijenih država je situacija obrnuta: uspeh se zida na neuspehu- neuspeh je lekcija koja proizvodi promenu; smrt jedne tehnologije je „vaskrsenje“ druge. Za takav poslovni uspeh neophodni su fleksibilni zaposleni, sposobni da vode svoj posao, obučeni da rešavaju probleme, upravljaju kvalitetom, sposobni da prate i moderiraju proces. Ovo znači da bi menadžment trebalo da bude opšteobrazovni predmet u procesu redovnog školovanja. Za sada, u osnovnoj školi, ovu funkciju ima isključivo predmet Građansko vaspitanje, iako ne dovoljno jasno metodski i pedagoški postavljenu. U njemu je tek „klica“ pripreme dece i mladih za tržišno poslovanje i savremeni menadžment.

Građansko vaspitanje i tri kriterijuma

U post - autoritarnim društvima, razvoj demokratske političke svesti građana potrebuje različite formalne i neformalne oblike građanskog obrazovanja. Na primer, kroz nastavni plan školskog predmeta „građansko vaspitanje“, kroz sadržaj drugih komplementarnih predmeta, ili kroz samu školsku praksu koja bi trebalo da se demokratizuje. Na kraju kroz delovanje i ponašanje političkih partija, sindikata, nevladinih organizacija i drugih društvenih činilaca. Razvoj političke svesti je daleko ambiciozniji proces, od uspostavljanja formalnih institucija, jer potrebuje naročit društveni i politički stimulus. Kako navodi Branka Pavlović (2005): „Bez obzira na godine i iskustvo, niko ne može postati građanin potpuno spontano...“ (str. 325). Stoga se u savremenom obrazovanju poklanja veća pažnja osposobljavanju dece za aktivnu društenu participaciju. Uvođenje građanskog vaspitanja u Srbiji je bilo deo globalne strategije demokratizacije ne samo tzv. tranzicionih, već i konsolidovanih demokratskih društava poput Francuske i Ujedinjenog kraljevstva (Osler i Starkey, 2004, str. 2). Počeci Građanskog vaspitanja u post-petooktobarskoj Srbiji bili su ambiciozni. Radilo se ne samo na uvođenju školskog predmeta, već i na demokratizaciji obrazovanja kao takvog. Do školske 2008/2009. ovaj predmet je uveden u sve razrede osnovne i srednje škole. Organizovan je veliki broj obuke za nastavnike i instruktore. Primera radi, *Građanske inicijative* su u saradnji sa Ministarstvom prosvete 2009. organizovale seminare u kojima je učešće uzelo 4700 nastavnika. Međutim, početni entuzijizam je brzo „bledeo“. Razlozi su bili sledeći: izostanak dugoročne strategije, nejasna teorijska određenja predmeta i nedostatak finansija. U nastavku, predstavlja se razmatranje Nastavnog programa građanskog vaspitanja u Srbiji, prema tri gorenavedena kriterijuma savremenog menadžmenta ljudskih resursa.

Kreativnost- podsticanje ličnosti (niža nastava)

Prvi kriterijum smo označili kao „kreativnost - podsticanje ličnosti“, kao bazični cilj menadžmenta ljudskih resursa. Poslovanje na promenljivom tržištu traži inicijativnost i invenciju, a to je nemoguće bez kreativnosti zaposlenih. Građansko vaspitanje u nižoj nastavi osnovne škole posvećuje značajnu pažnju ovom segmentu razvoja ličnosti. Primera radi, u prvom razredu osnovne škole, „radionice“ br. 1-6 se bave ličnim kontinuitetom (Ignjatović Savić, 2002a, str. 1-7). U radionici br. 1 kreativnost se podstiče kroz prepoznavanje svoje osobenosti (ličnosti). To se postiže tako što se traži da prvo roditelji, a potom i deca kažu svoje ime i jednu stvar koju vole kod sebe. Ako se ustežu (što se dešava jer deca i roditelji nisu priviknuti na interaktivne metode nastave), voditelj komentariše kako je važno da budemo svesni svojih kvaliteta, i da možemo slobodno da govorimo o tome (Ignjatović Savić, 2002a, str. 2). U radionici br. 2. učenik izgovara svoje ime i izvodi pokret koji želi. Radionice br. 3 i 4. su naslovljene kao „Svest o sebi“. Učenik kroz igru i razgovor razmišlja o svom imenu; prvo treba da pljesne rukama i kaže svoje ime. Potom razmišlja o tome da li mu se sviđa njegovo ime i kako bi sam sebe nazvao. Na kraju, učenik pravi svoj autoportret. Kao jedan od ciljeva radionice navodi se: „da postanu svesni sebe, svojih osobenosti...“ (Ignjatović Savić, 2002a, str. 4-5). Slično je i u radionici br.4 gde učenik razmišlja o svojim osobinama, pravi svoj „bedž“ i slično. Radionica br. 5. naslovljena je kao „Vremeplov- lični kontinuitet“ i ima za cilj da deca postanu svesna svoje jedinstvenosti. Radionice 6 i 7 imaju za cilj podsticanje imaginacije, kreativnosti i proaktivnog stava. To se realizuje kroz tehniku „vođene fantazije“ (u kojoj deca koriste maštu da odu na neko zamišljeno mesto), ili metodom crtanja stripa sa ciljem utvrđivanja ličnog kontinuiteta (Ignjatović Savić 2002a, str. 7-9). Radionice br. 6 i 7 imaju za cilj podsticanje imaginacije, kreativnosti i proaktivnog stava. Radionica šest to čini kroz tehniku „vođenje fantazije“ u kojoj deca koristeći maštu odlaze na neko zamišljeno mesto.

U drugom razredu osnovne škole akcenat je, takođe, na razvoju ličnog identiteta. U priručniku se, između ostalog, navode sledeći zadaci: „podsticanje razvoja samosvesti, samopoštovanja, uvažavanja drugih.“ (Ignjatović Savić, 2002b, str. 1) U trećem razredu, samosvest se podstiče kroz uvažavanje ličnosti drugih učenika. Deci se pruža prilika da na praktičnim radionicama uoče kako svoj, tako i identitet drugih učenika, te da kroz procese „decentacije“ počnu da se osvešćuju za potrebe drugih. Postupno, deca se uvode u kontekst „političkih prava“ na svoj identitet i različitost, kao i obavezu da se ta različitost poštuje. Npr. radionica br. 3, naslovljena „Kao duga“ objašnjava deci da su svi ljudi različiti i da je ta

različitoš važna (Jerković i Dimitrijević, 2003, str. 4-5). Ovo se asocira kroz primer cveća i biljaka različite boje, kao i kroz različitoš boja koje čine lepotu duge. Deca potom crtaju cvet sa sedam latica: u sredinu upisuju svoje ime, a u latice svoje osobine. Onda to cveće porede sa drugima i tako uočavaju sličnosti i razlike. Kao jedan od opštih ciljeva građanskog vaspitanja za četvrti razred osnovne škole navodi se da je očekivani ishod fomiranje autonomne i kreativne ličnosti, sposobne za saradnju s drugima. Radionice br. 6 i 7 nose naslov „Svi različiti - svi jednaki“ i slično kao u trećem razredu učenici se podstiču da uočavaju bogatstvo u sličnostima i razlikama, poštuju druge, ali i svoje pravo na identitet (Živković i Ostojić, 2011, str. 13-15). Radionice br. 17 i 18 ohrabruju proaktivni stav kod dece. U njima deca razmišljaju o tome kako bi menjala svet da su u ulozu „čarobnjaka“ Kao cilj ove radionice je postavljeno podsticanje učenika da kreiraju svet sa značenjem, u kojem se prihvataju odgovornosti i prevazilaze stereotipi (Živković i Ostojić, 2011, str. 27-28). Odbacuje se „status kvo“ i od dece se očekuje da upotrebe svoju kreativnost i talente.

Timski rad - uvažavanje različitosti

Uopšteno se može ustvrditi da je timski rad jedna od dominantnih tema u nastavnom planu građanskog vaspitanja u Srbiji. U priručniku za prvi razred osnovne škole ona se nalazi u značajnom broju nastavnih jedinica. Primera radi, radionice br. 10- 12 obrađuju komunikacije i nesporazume koji se javljaju u grupi- timu, a sa ciljem da se nauči da se uvažava gledište drugih (Ignjatović Savić, 2002a, str. 12-14). Radionice br. 15-16. su označene kao „Saradnja“ i imaju direktan cilj da podstaknu i olakšaju timski rad; npr. deca prave zajednički crtež bez prethodnog dogovora, zajednički nose balon ili prave „živo ogledalo“ u kojem jedan đak imitira drugog (Ignjatović Savić, 2002a, str. 17-18). U radionicama br. 19-20, deca se uče da izraze bes i da pronađu strategiju za rešavanje besa; npr. traže rešenje kako da pas i mačka žive u miru: vezivanje, zatvaranje, pregrade, pravljenje mešanca koji ima osobine psa i mačke, gajenje zajedno od malena, čarobni štapić koji će učiniti da se vole i sl (Ignjatović Savić, 2002a, str. 21-22). U drugom razredu timski rad se podstiče kroz decentraciju, ili kroz nastojanje da se učenici „užive“ u ulogu drugih. U radionici br. 5 deca izražavaju zahvalnost svom drugu tako što mu prave posebnu „zahvalnicu“. Radionica br. 13 obrađuje temu žirafe i zmije. (Ignjatović Savić, 2002b, str. 22-23). Žirafa je simbol ljudi koji govore iskreno i otvoreno o svojim osećanjima i koji imaju „sluh“ za druge (što je simbolički prikazano kroz veličinu žirafinih ušiju i visinu koja joj pomaže da vidi daleko oko sebe); sa druge strane, „zmijskim jezikom“ govore oni

koji su prizemni, koji ne vide druge oko sebe i čije „uši“ su male i nerazvijene za potrebe drugih. Praksa pokazuje da je ovo jedna od radionica u kojoj učenici veoma angažovno učestvuju i pamte je veoma dugo. U radionici br.14 „Slušanje i neslušanje“, jedno dete priča šta je radilo za vikend, ili sadržaj nečega što je gledalo na televiziji i sl. dok drugo dete ima zadatak da gestovima, izrazom lica i položajem tela pokaže da ga uopšte ne sluša (Ignjatović Savić, 2002b, str. 25-26). Radionice 18 i 19 obrađuju sukobe između dečaka i devojčica i obučavaju učenike kako da reše te probleme, sami, ili uz pomoć posrednika (Ignjatović Savić, 2002b, str. 32-34). U radionici br. 25 „Dečja prava“, deca se konkretnije upoznaju sa konvencijom o dečjim pravima kroz tzv. „kartice“ dečijih prava (Ignjatović Savić, 2002b, tr. 41-42). Deca u grupama biraju ono pravo koje smatraju najvažnijim i predstavljaju ostalima zašto smatraju da je to pravo bitno. Radionice br. 27-30, dalje razrađuju dečija prava (Ignjatović Savić, 2002b, str. 44-47). Radionica br. 34 naslovljena je kao „Saradnja“: deca sede u parovima, jedno naspram drugog, imaju zadatak da prekopiraju jednostavan crtež. Olovke su im vezane kanapom čija dužina omogućuje da istovremeno crtaju samo delove svog crteža (Ignjatović Savić, 2002b, str. 51).

U trećem razredu, deca rešavaju različite probleme u grupi. Npr. šta raditi kada je neko „isključen“ iz grupe. Radionica br. 7 „Isključivanje“ govori o dečaku sa kojim niko ne želi da bude u sobi (na ekskurziji), zato što je drugačiji (Jerković i Dimitrijević, 2003, str. 10-11). Deca se podstiču na rešavanje ovog problema kroz grupu pitanja: Kako se isključeni oseća? Ko je odgovoran za tu situaciju? Šta bi moglo da se uradi da svi budu zadovoljni i sl. Ista tema se nastavlja kroz radionicu br. 8: „Kad je teško razumeti“, zatim br. 10 „Brat i sestra“ gde se govori o sukobu između braće i sestara u porodici“, zatim radionica br. 11 „Nismo vršnjaci pa šta?“ o sukobu između mlađih i starijih dečaka, radionica br. 12 „Tri prijateljice“ i sve tako do kraja priručnika se smenjuju teme koje se tiču socijalizacije dece kroz temu rešavanja sukoba (Jerković i Dimitrijević, 2003, str. 11-18). Na taj način se konkretno razrađuju prava dece, kao što su pravo na igru, pravo na ličnu svojinu, odmor i sl. Teme su kako odnosi između vršnjaka, tako i sukobi na relaciji dete- roditelj i učenik- nastavnik. Sve ovo predstavlja dobru pripremu za buduće konflikte koji se javljaju prilikom timskog delovanja, u radnoj ili nekoj drugoj sredini. A usvajanje ovih principa u periodu rane socijalizacije obezbeđuje njihovu trajnost i postojanost.

Ukratko se navode teme četvrtog razreda koje su u vezi sa timskim radom. Radionica br. 14 „Prava, dužnosti, pravila - procedura dogovaranja“: kroz izradu panoa o pravilima koja će važiti u učionici učenici se podstiču da odaberu vrednosti u okvirima dečijih i ljudskih prava, da ih razmatraju

(Živković i Ostojić, 2011, str. 21-23). Uče se da se demokratski dogovore oko zajedničkih pravila, kao i da shvate povezanost prava, obaveza, pravila i zakona. Kroz priču „Kako ćemo letovati u kampu“, deca se uče principima upravljanja: gde će ko spavati, ko će ići u prodavnicu, ko će čistiti kamp, kako će se organizovati bezbednost u kampu, informacije, obaveštavanje. Radionica br. 23. konkretno je naslovljena kao „Timski rad“: deca prave zajednički, u grupama, kulu od karata tako što mogu da koriste samo levu ruku. Kasnije analiziraju proces, objašnjavaju kako su se osećali, da li su imali teškoće u radu, da li su se svi dogovarali i sl (Živković i Ostojić, 2011, str. 35-37). U radionici br. 24, deca uče razliku između grupe i tima: za razliku od grupe koja je anarhična, tim ima zajedničke ciljeve, poslovi su podeljeni i povezani, svi se trude i motivisani su, postoje pravila, uspeh i neuspeh se dele, postoji jasan način inicijacije i sl (Živković i Ostojić, 2011, str. 37-38).

Fleksibilnost (spremnost za promene)

Prilagođavanje novim tehnologijama i tržišnim uslovima je jedan od prvih zadataka privređivanja u savremenim okolnostima. Građansko vaspitanje svojim kurikulumom obuhvata svest o promenama u ličnom razvoju učenika, kao i u okruženju. U prvom razredu, radionica br. 26, naslovljena „Ja kad porastem“ postavlja cilj da deca postanu svesna sebe i svojih osobenosti (Ignjatović Savić, 2002a, str. 28). Konkretno, deca crtaju kako zamišljaju sebe kad porastu. Kako će izgledati? Čime će se baviti? Sećaju se šta su radili kada su bili manji, a sada više ne rade i sl. Cilj je da uoče svoj razvoj, promene i prilagođavanje. U radionici br. 32 „Škola kakvu želim“ deca se podstiču da razmišljaju o načinu na koji škola funkcioniše i kako bi se ona mogla učiniti boljom i efikasnijom (Ignjatović Savić, 2002a, str. 34). U trećem razredu, nastavna jedinica br. 34. „Dobro drvo“, na najbolji mogući način objašnjava razvojni put, promene i spremnost da se napravi kompromis ličnog i opšteg interesa (Jerković i Dimitrijević, 2003, str. 41-42). Priča govori o drvetu koje služi ljudima ispočetka svojom lepotom i hladovinom koju pruža, zatim plodovima, dalje kroz razne proizvode kao što su brod koji se pravi od njegovog materijala i na kraju čak panj, na kojem se može sedeti. Pored ekološke svesti priča sadrži i inehrentno prisutnu pretpostavku o povezanosti ljudskih i prirodnih resursa. U četvrtom razredu, ističu se radionice br. 25 i 26 „Da se čuje naš glas- želimo da promenimo“ u kojima deca analiziraju školski život, tj. utvrđuju od čega se on sve sastoji (redovna nastava, izborna nastava, vannastavne aktivnosti, odmori, međusmena, izleti u prirodi, ekskurzija, takmičenja, posete drugim školama), a potom grupe biraju probleme i

predlažu rešenja (Živković i Ostojić, 2011, str. 39-40). Kao metod podsticanja kreativnosti koristi se metoda poznata kao „brejnstorming“, ili navođenje nasumičnih asocijacija. Deca tako dolaze do ideje koje su sve moguće akcije, a zatim analiziraju koje su moguće prepreke, postojeće snage, potrebne veštine učenika i načini na koje će razviti te veštine. Konkretno koje su veštine potrebne učenicima da bi se suočili sa ljudima koji pružaju otpor promenama. Kako da nauče da im se obrate i ko im može pomoći u razvijanju veština komunikacije. Radionice br. 21-22. takođe objašnjavaju različite stilove u rešavanju konflikta: izražavanje potreba, aktivno slušanje, kompromis (Živković i Ostojić, str.32-34).

Predmetna nastava

Građansko vaspitanje petog do osmog razreda osnovne škole, u manjoj ili većoj meri sadrži nastavne jedinice koje su vezi sa tri kriterijuma pretpostavljena u ovom radu. Centralnu aktivnost u petom i šestom razredu čini priprema za realizaciju konkretne akcije, tj. participacije đaka u rešavanju nekog od školskih problema (u petom razredu) i lokalnih problema (u šestom razredu). U Priručniku za peti razred osnovne škole predstavljaju se sledeći ciljevi: da učenici „razvijaju i vežbaju više kognitivne funkcije... Razvijaju važne kompetencije kao što su inventivnost, sposobnost rešavanja problema... Razvijaju veštine odlučivanja i donošenja odluka... Podstiču sposobnosti rukovođenja“ (Građanske inicijative, 2005, str. 25-26). Prilikom izrade projekta učenici imaju mogućnost da izaberu temu kojom će se baviti, koristeći demokratske oblike odlučivanja. Zatim da naprave dizajn projekta, tj. na koji način će rešavati postavljeni problem. Pri tom, samostalno prikupljaju informacije, organizuju materijal, analiziraju podatke, prave strategiju za rešavanje problema i na kraju prezentuju rezultate svog rada. Jednom rečju, učenici mogu praktično da primene tri kriterijuma koja su postavljena u ovom istraživanju: kreativnost, timski rad i fleksibilnost. Problem predstavlja mogućnost za izvođenje akcija u okolnostima kada nastavnik ima četiri ili više odeljenja petog i šestog razreda. Sa druge strane, nastavnik koji radi sa manjim brojem odeljenja (i koristi građansko vaspitanje da „dopunjava“ normu), najčešće nije dovoljno obučan i motivisan za izvođenje ovakvih akcija.

Nastavni planovi građanskog vaspitanja petog i šestog razreda osnovne škole, predstavljaju diskontinuitet, jer uvode dimenziju praktičnog „aktivizma“, dok se u sedmom i osmom razredu učenici vraćaju na manje-više teorijski metod obrade nastavnog programa u učionici, kroz „radioničarski“ pristup. Ipak sedmi razred donosi kvalitativni skok u smislu „proširenja“ programa. U nižim razredima tematski okvir čine uglavnom

ljudska prava, dok se u sedmom uvode mnoga pitanja iz klasične političke sociologije, kao npr. upoznavanje istorijskog kontesta razvoja građanskih prava i sloboda; obrađuju se pojmovi „građanin“, „politika“, „građanski aktivizam“ (Grujić i Trkulja, 2006, str. 20); „Konvencije o pravima deteta“ (Grujić i Trkulja, 2006, str. 23); „Porodica, škola, lokalna zajednica (Grujić i Trkulja, 2006, str. 27); pojedinac i društvo, tj institucionalno učešće građana u odlučivanju (Grujić, Trkulja 2006: 30); „Organizacije civilnog društva“ (Grujić i Trkulja, 2006, str. 36). Dalje, učenici se upoznaju sa istorijskim kontekstom razvoja države (Grujić i Trkulja, 2006, str. 46); svrhom i načinima ograničenja vlasti (Grujić i Trkulja, 2006, str. 54-59). Slede međunarodni i nacionalni dokumenti koji garantuju pravo učenicima na udruživanje i učešće u donošenju odluka (Grujić i Trkulja, 2006, str. 65), kao što su „Konvencija o pravima deteta“ od 1989; Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima Generalne skupštine UN od 1948; Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda Saveta Evrope od 1950; Zatim, Zakon o osnovama sistema obrazovanja Republike Srbije od 2003. koji garantuje predstavniku učeničkog parlamenta prisustvo na sednicama školskog odbora i sl. Program je uglavnom teoretski i vremenom postaje monoton. Jedine dve „svetle tačke“ koje se odnose na praktično učenje su: upoznavanje sa volonterskim pokretom (Grujić i Trkulja, 2006, str. 38), gde se učenici upoznaju sa mogućnostima za sprovođenje volonterske akcije u njihovom neposrednom okruženju, kao i nastavne jedinice br. 29 - 33 (Grujić i Trkulja, 2006, str. 65-78), koje bave se Učeničkim parlamentom, upoznavanjem sa tom institucijom, osnivanjem, radom i evaluacijom rada. Jednom rečju, bazični principi naučeni u nižoj nastavi sada se institucionalizuju, a deca počinju da usvajaju osnovna politička znanja, budući da je njihov razvojni nivo sposoban za akceptiranje pojmova koji su manje- više apstraktni (politika, država, društvena moć).

U osmom razredu, nastava je podeljena u dve celine. Prva se odnosi na položaj deteta u društvu (Grujić, 2011, str. 4-39), a druga na medije: slika deteta u medijima; mediji kao izvor informacija i dezinformacija; deca u medijima, uloga medija u obrazovanju dece, medijski kodeks, objektivnost informacija (Grujić, 2011, str. 46-86). Ono što predstavlja problem je da je program u većoj meri „akademske“ karaktera i prevazilazi mogućnosti, a i interesovanje učenika. Praksa je pokazala da su učenici nedovoljno zainteresovani za nastavnu temu medija koja se obrađuje deset časova, uz ponavljanje nekoliko veoma sličnih pitanja i opštih mesta, koja bi bila interesantnija i poučnija za njihove roditelje, ili medijske producente. Primera radi tematika o zloupotrebi dece u medijske svrhe bi svakako bila interesantnija za državne institucije i druge relevantne društvene činioce. Dalje, program je teorijski „sabijen“ i izvođenje tog

sadržaja u radionicama je monotono. Mnoge teme se ponavljaju iz prethodnih razreda i motivacija zavisi isključivo od lične sposobnosti nastavnika da zainteresuje učenike. Ono što je pozitivno je činjenica da učenici u osmom razredu imaju priliku da se se aktivnije uključe u rad Učeničkog parlamenta, što podstiče njihov identitet, kreativnost, timski rad, razumevanje problema u školi, fleksibilnost u iznalaženju rešenja i sl. U kojoj meri će tri principa biti primenjena uveliko zavisi od spleta okolnosti: obučenosti i motivacije nastavnika, podrške koju predmet građansko vaspitanje ima u školi i lokalnoj zajednici i sl.

Efeki

Utvrđeno je da Nastavni plan i program građanskog vaspitanja u osnovnoj školi u Srbiji, ne samo da obiluje sadržajima koji smo označili kao tri kriterijuma, već ta tri kriterijuma (kreativnost, timski rad i fleksibilnost) predstavljaju okosnicu ovog predmeta. Oni se kao „eho“ ponavljaju u svim razredima osnovne škole, sa manjim ili većim naglaskom na praktičnoj primeni, ili pak teoretskim- apstraktnijim sazanjima. Postavlja se pitanje, kakvi su efekti nakon deceniju i po izvođenja progama GV u Srbiji, kada su u pitanju razvoj ličnosti, podsticanje kreativnosti, kao i sposobnosti da se postupa fleksibilno i uvažava mišljenje drugih od strane učenika?

U evaluaciji prve godine Građanskog vaspitanja u Srbiji 2001-2002, ističe se istraživanje Alan Smit i Suzan Fontejn *Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Republici Srbiji*. Ovo istraživanje je inicirano u dogovoru sa Uneskom i Unicefom, a u njemu su učestvovali i Fond za otvoreno društvo, kao i Program za podršku obrazovanja (PPO). Instrumenti istraživanja napravljeni su u formi šest upitnika namenjenih: roditeljima učenika koji uče GV (građansko vaspitanje); učenicima osnovne škole koji uče GV; direktorima škola; učenicima srednjih škola koji uče GV; učenicima srednjih škola koji ne uče GV; nastavnicima GV-a. Nacionalni uzorak škola predviđen za istraživanje obuhvatio je 66 škola u Beogradu, 91 u Vojvodini i 212 u centralnoj Srbiji. Pored ovog istraživanja međunarodni istraživači su vodili neformalne razgovore sa određenim brojem ljudi u januaru 2002. U intervjuima su učestvovali naučnici i profesionalci koji su radili na kreiranju nastavnog plana i programa Građanskog vaspitanja. Iz ovog istraživanja vredi naglasiti nekoliko indicija:

Prvo, roditelji i nastavnici izvestili su da su primetili promene u individualnom ponašanju učenika, govoreći da su oni „otvoreniji i komunikativniji“, „tolerantniji“, „samopouzdaniji“ i „sposobniji da iskažu emocije“. Takođe, učenici primećuju promene u sebi, kao što su veća

otvorenost i komunikativnost, jača svesnost i bolje obrazovanje i ostvarivanje boljih međuljudskih odnosa (Smit i Fontejn, 2002, str. 85).

Dalje, analiziraju se promene u ličnosti učenika pod uticajem nastave građanskog vaspitanja. Kada su u pitanju povećanje otvorenosti i komunikativnost, roditelji učenika koji uče GV uočavaju ovaj efekat kod svoje dece u procentu 32%; nastavnici GV-a 72%, učenici GV-a 26%. Da su učenici tolerantniji roditelji ocenjuju u procentu od 25%; nastavnici GV-a u procentu 20%; učenici koji pohađaju GV 6%; direktori 8%. Pozitivan uticaj GV-a roditelji procenjuju sa 16%; nastavnici GV-a 18%; učenici koji pohađaju GV 22%; direktori 4%. Samopouzdanost kod učenika roditelji procenjuju na 15%, nastavnici GV-a 7%, učenici 11% (Smit i Fontejn, 2002, str. 86).

Kada je u pitanju odnos sa nastavnicima 95% učenika ocenjuje svoj odnos sa nastavnicima GV-a kao „uglavnom dobar“, ili „veoma dobar“, dok samo 43% pozitivno ocenjuje svoj odnos sa nastavnicima redovnih predmeta. 97% nastavnika GV izražava zadovoljstvo svojim odnosom sa učenicima. Kada je u pitanju komunikacija između učenika i roditelja, učenici i roditelji izjavljuju da zajedno razgovaraju o časovima građanskog vaspitanja: 65% učenika i 86% roditelja kažu da međusobno diskutuju o časovima GV, a tema o kojoj učenici kažu da najčešće razgovaraju sa roditeljima su dečja prava- 21% (Smit i Fontejn, 2002, str. 87).

Kada su u pitanju vrednosti, učenici koji pohađaju građansko vaspitanje pokazuju veće slaganje sa tvrdnjama koje izražavaju građanske vrednosti, nego oni učenici koji ne pohađaju GV. Na primer oni se značajno više od učenika koji ne pohađaju GV slažu sa sledećim tvrdnjama: „Važno je prihvatiti razlike“, „Važno je verovati u vladavinu zakona“, „Važno je razviti kritičko mišljenje“, „Važno je s poštovanjem slušati druge“ i sl. Učenici odlično prepoznaju predmet i teme građanskog vaspitanja. Velika većina učenika koji pohađaju ovaj predmet izjavila je da na GV uče da govore o svojim osećanjima 95%, da slušaju jedni druge 90%, da kažu ono što misle 85%, da rade u grupama 82 %, da razrešavaju konflikte 71% (Smit i Fontejn, 2002, str. 88).

U studiji *Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Srbiji* (Tamara Džamonja Ignjatović i Aleksandar Baucal) autori navode nekoliko indicija vezanih za stavove učenika prema građanskom vaspitanju. Prvo, ova evaluativna studija je utvrdila da učenici osnovnih i srednjih škola cene to što mogu slobodno da izraze svoje mišljenje, što se njihovi stavovi i razmišljanja uvažavaju, zatim što se nastavne teme povezuju sa svakodnevnim životom i što se neka pitanja sagledavaju iz različitih uglova. To potvrđuju i razgovori sa učenicima u okviru fokus grupa gde su često isticali da im se u okviru nastave Građanskog vaspitanja najviše sviđa što

moгу da izražavaju svoje mišljenje i otvoreno diskutuju. Učenici to prepoznaju kao nešto što nije u toj meri prisutno u drugim predmetima. Autori zaključuju da je ovaj aspekt nastave Građanskog vaspitanja „temelj“ na kojem treba graditi dalji razvoj predmeta i njegovo integrisanje u obrazovni sistem (Džamonja i Baucal, 2009, str. 714). Učenici takođe navode da je atmosfera na časovima najčešće neformalna, ali istovremeno radna i saradnička. Većina učenika ističe pozitivnu i podsticajnu atmosferu na časovima. Može se zaključiti da je Građansko vaspitanje uspelo da promovise novi obrazovni stil koji omogućava učenicima da otvoreno iznose svoja mišljenja i diskutuju sa nastavnicima o temama koje smatraju značajnim. Po T. Ignjatović i A. Baucal, važno je naglasiti da ova atmosfera nije opisana samo kao opuštena, već i kao radna. To je bitno naglasiti zbog kritike koja je prisutna u stručnoj i laičkoj javnosti da se ovaj predmet preobrazio uneku vrstu „igraonice“ koja nema edukativnu funkciju. Na kraju, autori navode još jedan važan efekat, a to je povećana svest o važnosti aktivnog učešća učenika u životu zajednice (Džamonja i Baucal, 2009, str. 716).

Ista grupa autora, u studiji *Procena efekata građanskog vaspitanja*, u izdanju Građanskih inicijativa iz 2009. (Aleksandar Baucal, Tamara Džamonja Ignjatović i grupa autora), koja predstavlja prošireni pregled gorenavedenog istraživanja, navodi veliki broj statističkih podataka koji potvrđuju pozitivne efekte građanskog vaspitanja. Ova studija ispituje znanja i stavove učenika osnovnih i srednjih škola, kao i stavove nastavnika osnovnih i srednjih škola o predmetu Građansko vaspitanje. U istraživanju je ispitano 1955 učenika iz škola sa cele teritorije Srbije. Od tog broja ispitano je 1030 učenika osmog razreda, koji u osnovnim školama u Srbiji pohađaju građansko vaspitanje i 925 učenika završnih razreda srednjih škola. U istraživanju su učestvovala i ukupno 304 nastavnika srednjih i osnovnih škola. Podaci su prikupljeni pomoću upitnika sačinjenog od 29 pitanja koja se odnose na stečena znanja iz Građanskog vaspitanja: stavove prema Građanskom vaspitanju, pitanja koja se odnose na participaciju učenika u društvu, na kraju, pitanja koja obuhvataju demografske podatke. Pored kvantitativnih analiza sprovedene su i tri studije slučaja. U ove tri škole obavljeno je dodatno kvalitativno istraživanje koje je obuhvatilo fokus grupu sa učenicima, grupni intervju sa nastavnicima koji predaju Građansko vaspitanje, intervju sa direktorom škole i predstavnicima lokalne zajednice. Ovaj deo istraživanja konkretno je osmišljen da se dobiju odgovori na sledeća pitanja: Kakav je status i imidž predmeta u školi i zajednici? U kakvim uslovima se realizuje predmet i koje su teškoće? Koji razlozi motivišu učenike da se opredeljuju za predmet Građansko vaspitanje? Iz kojih razloga se nastavnici opredeljuju da drže Građansko vaspitanje? Šta

učenici nauče u toku nastave Građanskog vaspitanja? Kako nastava Građanskog vaspitanja doprinosi razvoju škole i lokalne zajednice? Značaj studije je između ostalog u tome što utvrđuje napredak u postignutom znanju učenika. Vredi istaći sledeće statističke podatke, koji svedoče o tome da su učenici prihvatili osnovne pojmove iz političke sociologije (primerene njihovom uzrastu): više od dve trećine učenika (70%) prepoznaju oblike participacije učenika u životu škole. U tabeli br. 4 nalazimo da: 70,3% prepoznaje oblike participacije učenika u školskom životu; 50,1% ispravno prepoznaje prirodna prava čoveka; 45,5% prepoznaje slobodu veroispovesti kao građansko pravo (12/str.16) Dalje, grafikon br. 14 prikazuje da su: učenici najviše naučili o dečjim pravima (79,9%), pravima i obavezama u školi (77%), kako da razumeju sebe i druge (69,9%), kako se rešavaju konflikti (61,3%) i sl (Baucal, Džamonja, 2009, str. 16).

Sledi istraživanje Branke Pavlović i Slavice Maksić, *Prva godina projekta građanin u Srbiji*, u izdanju Građanskih inicijativa 2004. Ova studija predstavlja evaluaciju (internacionalnog) Projekta Građanin, koji je kasnije poslužio kao osnov za razradu programa Građanskog vaspitanja za šesti razred osnovne škole. Ovo ispitivanje donosi statističke podatke o implementaciji i realizaciji ovog projekta u Srbiji. Predstavnici 93 škole iz Beograda, Vojvodine, istočne, zapadne, centralne i južne Srbije, odgovorili su na upitnik koji se sastojao od pitanja o tome šta su očekivali od prezentacije, u kojoj meri su njihova očekivanja zadovoljena, šta im je od ponuđenog bilo od najveće koristi i šta će im biti potrebno za dalji rad na projektu. Anketom su obuhvaćeni svi relevantni predstavnici škole, od školske uprave, preko stručnih saradnika do nastavnog osoblja. Između ostalog navode se primeri uspešnih razrednih studija u konkretnim školama (OŠ „Popinski borci“- Vrnjačka Banja; OŠ „Paja Marganović“- Deliblato; OŠ „Jovan Jovanović Zmaj“- Zrenjanin; OŠ „Mileva Kosovac“- Šabac). Studija sadrži internu evaluaciju projekta i preporuke i sugestije za budući rad na projektu. Navode se opšti utisci nastavnika i učenika o projektu, kao i reakcije drugih nastavnika, direktora, roditelja i školskog odbora na realizaciju projekta Građanin. Eksterna evaluacija je obavljena od strane nekoliko nevladinih i vladinih organizacija na inicijativu Ministarstva prosvete i sporta. Podaci o realizaciji projekta odnose se na tehnička pitanja i organizaciju nastave, organizaciju projekta, kvalitet udžbenika, metodiku rada na času, percepciju ideje projekta i njegove budućnosti. Značaj ovog ispitivanja je u činjenici da je implementacijom ovog projekta u program Građanskog vaspitanja uveden visoko participativan metod nastave. Naime, učenici su se konkretno uključili u rad lokalne zajednice kroz percepciju, ispitivanje i predlaganje rešenja za različite probleme. Primera radi, učenici

OŠ “Popinski borci” iz Vrnjačke Banje su se bavili problemom bezbednosti i nehigijene u školskom dvorištu i predložili sledeće mere: ograđivanje školskog dvorišta, uređenje prilaza školi, unapređenje saradnje sa roditeljima, uspostavljanje saradnje sa SUP-om, zahtev opštini i ljudima dobre volje za pružanjem humanitarne pomoći. Akcioni plan je bio uspešan i različita preduzeća i drugi privredni subjekti iz Vrnjačke Banje su se uključili u uređenje škole i školskog dvorišta (Pavlović i Maksić, 2004, str. 41-43). Učenici su dakle stekli sposobnosti i veštine da sami donose odluke i sprovode ih u delo, tj. da menjaju okruženje u kojem žive i uče. Učenici OŠ „Kosta Stamenković iz Leskovca su izabrali problem bezbednost i predložili: postavljanje kamera, završavanje delimično postavljene ograde, postavljanje alarma, zapošljavanje školskog čuvara. Učenici su se prvo obratili Nastavnom veću sa ciljem da se organizuje dežurstvo učenika i nastavnika. U dogovoru sa školskom upravom učenici su se dogovorili o zapošljavanju privremenog domara kojeg će finansirati škola i mesna zajednica. U dogovoru sa lokalnom vlasti uređena je školska ograda itd (Pavlović i Maksić, 2004, str. 44-45). Ova iskustva, praktične participacije ne mogu se steći na drugim nastavnim predmetima u školi. Učenici su kroz praktičan rad naučili kako funkcionišu škola, lokalna samouprava, zakonodavstvo i koje su realne mogućnosti za rešavanje problema. Stekli su osećaj da se njihovo lično mišljenje ceni i da svojim individualnim i grupnim naporom mogu menjati svet oko sebe. U OŠ „Paja Marganović“ učenici su uredili seoski park; učenici OŠ „Jovan Jovanović Zmaj“ iz Zrenjanina su adaptirali školski podrum u funkciji kvalitetne upotrebe slobodnog vremena i sl. Svi ovi, kao i mnogi drugi primeri, svedoče o nemerljivoj vrednosti sadržaja i metoda interaktivne nastave građanskog vaspitanja koja ima potencijal da oživi interesovanje učenika ne samo za lokalnu politiku, već i da ih formira i pripremi kao ličnosti sposobne za slobodno tržište. Od ključne je važnosti da deca u periodu rane socijalizacije steknu uverenje i sigurnost da su njihovo mišljenje i individualnost cenjeni, kao i da poseduju sposobnosti da pojedinačno i timski rade i rešavaju probleme. Ovo je u oštroj suprotnosti sa konzervativnim školskim sistemom koji je baziran na „papagajskom“ učenju tuđeg znanja i apatičnom iščekivanju „sigurnog državnog posla“, na kojem će individua dočekati penziju.

Indicije i preporuke

Može se utvrditi da nastavni plan i program građanskog vaspitanja u Srbiji svojim sadržajem i metodom izvođenja, u većoj ili manjoj meri, obuhvata tri pretpostavljena kriterijuma koji čine okosnicu ljudskih resursa u savremenom poslovanju, a to su: kreativnost (podsticanje ličnosti), timski

rad (uvažavanje različitosti) i fleksibilnost (spremnost za promene). Kada su u pitanju stvari efekti, oni ne zaostaju preterano za kurikulumom, jer učenici koji pohađaju građansko vaspitanje ne samo da prepoznaju osnovne pojmove civilnog društva (demokratija, podela vlasti, dečja prava), već istovremeno stiču stavove o vrednosti sopstvene ličnosti i važnosti uvažavanja drugih individua.

Ono što izostaje je konkretno uvođenje sadržaja koji su važni za savremeno poslovanje u program građanskog vaspitanja. Teme kojima se bavi ovaj predmet više su vezane za „apstraktna“ politička prava, nego za osposobljavanja građana da svoj civilitet dokažu na tržištu. Sami učenici nemaju predstavu koje su praktične koristi i ishodiša građanskog vaspitanja. Interaktivna nastava je interesantna i motivišuća, ali brzo dolazi do zasićenja, jer ne samo učenici, već i brojni nastavnici nisu sigurni koji je konačni cilj programa koji izvode. Naravno, ovo je velikim delom posledica nedostatka ozbiljne dugoročne strategije. Već 2008/09 program se suočio sa nedostatkom materijalnih sredstava, kao i podrške resornog Ministarstva. Građansko vaspitanje u našem prosvetnom sistemu danas ima jednu dominantnu funkciju, a to je zapošljavanje tehnoloških viškova, ili dopuna fonda časova. Oni koji su osposobljeni i kompetentni i na čiju edukaciju su potrošena ogromna sredstva su u drugom planu. Evaluacije efekata ovog projekta i predlozi za dalje usavršavanje, takođe nisu predmet interesovanja nadležnih. Nakon više od decenije izvođenja programa još uvek ne postoji jasna percepcija u javnosti šta je to Građansko vaspitanje. Zato je neophodno preispitati dosadašnja iskustva i efekte, tj. utvrditi postojeće stanje, a potom uspostaviti nove dugoročne i srednjoročne planove, kojima bi se projektovani jasni obrazovni i pedagoški ciljevi nastavnog plana i programa Građanskog vaspitanja.

Drugo, Građansko vaspitanje ne može biti samo nastavni plan jednog predmeta, već sastavni deo procesa demokratizacije škole i društva. Nova percepcija političkih prava i liberalizacija tržišta treba da ima podršku svih značajnih političkih i društveni aktera. Jer, demokratizacija društva i formiranje nove radne etike moguće je samo kao dugoročna državna politika. Nije realno očekivati da će škola uspešno formirati i zaštititi mlade individue od svih nedemokratskih i konzervativnih uticaja koji dolaze iz socijalnog okruženja, a zatim ih kao takve poslati na „misionarski“ zadatak demokratizacije nekog budućeg društva. Nije moguće formirati mlade inicijativne ljude u okruženju koje podstiče autoritarnost i odbacuje kreativnost. Ako politički akteri demonstriraju netoleranciju i autoritarnost, nije realno očekivati da će škola i porodica moći da ispune funkciju liberalizacije. Škola nije socijalno „stakleno zvono“ i nije jedini činilac socijalizacije. Kako zapaža Zoran Avramović (2002): „Škola i obrazovni

sistem pripadaju sekundarnim agensima vaspitanja za demokratiju“ (str. 176). Pored društvene reforme i zalaganja svih političkih i nepolitičkih aktera, neophodno je da rad svih organa škole (direktor, savet roditelja, školski odbor, nastavno veće) bude odgovoran i transparentan. Primera radi, u velikom broju škola delegat Učeničkog parlamenta se ne poziva na sednice školskog odbora. Pojedini direktori dozvoljavaju delegatu da bude prisutan, ali pod uslovom da se teme sednice odbora (navodno) tiču učenika. Časovi odeljenske zajednice takođe se ne drže redovno, u najboljem slučaju svake druge nedelje. Njihov dnevni red je uspeh u školi, disciplinski problemi i opravdavanje izostanaka. Pri tom, uključivanje učenika u rešavanje problema je na niskom nivou. U takvim okolnostima učenje Građanskog vaspitanja je kontraproduktivno i proizvodi cinizam i nepoverenje u demokratske institucije. Delimična demokratija nosi sa sobom brojne opasnosti, između ostalog nemotivisanost i stvaranje trajnog nepoverenja u demokratski politički poredak. Kako to objašnjava Miroslava Đurišić- Bojanović (2002):

„Da bi se moglo govoriti o stvarnom, a ne formalnom obrazovanju za demokratiju, neophodno je institucionalizovanje demokratskih principa i vrednosti u svim aspektima društvenog života, pa i u obrazovanju“ (str. 78).

Predavanje o pravu na različitost na časovima Građanskog vaspitanja ima mnogo manji efekat od primene prava na različitost u nastavi uopšteno, tj. u izvođenju nastave na način koji podstiče različita mišljenja i mogućnost učenika da iznose različita gledišta o činjenicama. Bilo bi dobro da se kroz nastavu u celini obezbede uslovi za fomiranje slobodnog i kritičkog mišljenja, da bi se tako stvorila baza za teorijske i praktične lekcije iz predmeta Građansko vaspitanje. Ono što je važno naglasiti u vezi ove indicije je činjenica da uprkos dominaciji autoritanog obrasca, u školama u Srbiji ipak postoji veliki demokratski potencijal. Značajan broj prosvetnih radnika su zainteresovani za redefinisanje i demokratizaciju metoda učenja, te ovaj kapital treba iskoristiti. Stoga je svrsishodno otpočeti bazično obrazovanje budućih nastavnika za primenu interaktivnih metoda kakvi se koriste u građanskom vaspitanju.

Nadalje, neophodno je obezbediti odgovarajuću „bazu“ za implementaciju programa Građanskog vaspitanja u osnovnim školama, kroz tzv. kroskurikularni pristup. To znači uvođenje (ili naglašavanje) tematskih sadržaja unutar drugih predmeta (istorija, geografija), koji su bazični za učenje lekcija Građanskog vaspitanja (npr. antička demokratija, Francuska buržoaska revolucija, raspad društava Sovjetskog Saveza, Jugoslavije i slično). Nemoguće je ostvariti efekat građanskog vaspitanja mladih samo kroz jedan školski predmet, koji se izvodi jedan čas nedeljno i koji je pri

tom marginalizovan jer promoviše metod nastave dijametralno suprotan drugim školskim predmetima. Principi interaktivne, participativne nastave nemaju nikakav pedagoški značaj, ako se primenjuju samo na časovima Građanskog vaspitanja. Jer, ako u školi još uvek dominira autoritarni obrazac odnosa između učenika i nastavnika, građansko vaspitanje je samo „uljez“ koji iritira kolege i zbunjuje učenike.

Na kraju, u okviru razmatranja dugoročnih ciljeva za Građansko vaspitanje, Ministarstvo bi trebalo da preispita ne samo faktički, već i formalni status predmeta Građansko vaspitanje. Status „obaveznog izbornog predmeta“, već je po sebi dovoljno zbunjujući, a pozicija obaveznog izbora između Građanskog vaspitanja i Verske nastave je u najmanju ruku neprikladna. Ova pozicija se manifestovala u mnoštvu pogrešnih stavova formiranih u javnosti. Po nekima Građansko vaspitanje je predmet za ateiste, ili pak opcija koju silom prilika moraju da odaberu oni koji nisu pravoslavne veroispovesti. Po drugima opet, oni koji pohađaju Versku nastavu su zaostali, tradicionalisti, nesposobni za građanske vrednosti. Jednom rečju, ako je Građansko vaspitanje postavljeno kao predmet koji je važan sastavni deo obrazovanja za 21. vek, onda na njega jednako pravo imaju svi građani bez obzira na svoja verska opredeljenja (ili odsustvo istih).

Literatura

1. Avramović, Z. (2002). Znanja o demokratiji u udžbenicima u Stevan Krnjajić (pripr.), *Demokratija, vaspitanje, ličnost*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 175-192.
2. Baucal, A., i Džamonja Ignjatović, T. (2009). *Procena efekata građanskog vaspitanja*, Beograd: Građanske inicijative.
3. Džamonja Ignjatović, T.; Baucal, A. (2009). Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Srbiji- evaluativna studija *Godišnjak FPN*, 3(3), 711-723.
4. Đurišić Bojanović, M. (2002). Građansko vaspitanje kao predmet u Stevan Krnjajić (pripr.), *Izazovi demokratije i škola*, Beograd, 65-80.
5. Fajol, A. (2006). *Opšti i industrijski menadžment*, Novi Sad: Adižes.
6. Grujić, S. (2011). *Građansko vaspitanje za osmi razred osnovne škole*, Beograd: Ministarstvo prosvete.
7. Grujić, S.; i Trkulja, M. (2006). *Građansko vaspitanje za sedmi razred osnovne škole*, Beograd: Ministarstvo prosvete.
8. Ignjatović Savić, N. (2002a). *Građansko vaspitanje: saznanje o sebi i drugima 1*, Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta.

9. Ignjatović Savić, N. (2002b). *Građansko vaspitanje: saznanje o sebi i drugima 2*, Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta.
10. Jerković, D.; i Dimitrijević, J. (2003). *Građansko vaspitanje za treći razred osnovne škole*, Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta.
11. Maksić, S. (2006). Doprinos škole formiranju aktivnog i informisanog građanina u Branko Jovanović (pripr.), *Teorijsko- metodičke osnove građanskog vaspitanja*, Jagodina: Učiteljski fakultet u Jagodini, 175-186.
12. Maslov, A. (1982). *Motivacija i ličnost*. Beograd: Nolit.
13. Maslov, A. (2004). *Psihologija u menadžmentu*. Novi Sad: Adižes.
14. Merč, Dž. (1972). *Teorija o organizacijama*. Beograd: BIGZ.
15. Osler, A., i Starkey, H. (2004). Citizenship Education and Cultural Diversity in France and England, in Jack Demaine (ed.), *Citizenship and Political Education Today*, Parlgrove Macmillan, 1-23.
16. Pavlović, B.; i Maksić, S. (2004). *Prva godina projekta Građanin u Srbiji*, Beograd: Građanske inicijative.
17. Pavlović, B. (2005). Značaj obrazovanja za građansku participaciju na osnovno- školskom nivou“ u Snežana Joksimović (pripr.), *Vaspitanje mladih za demokratiju*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 323-340.
18. Pržulj, Ž. (2011). *Menadžment ljudskih resursa*. Novi Sad: Univerzitet EDUDONS.
19. Ristić, D. (2007). *Osnovi menadžmenta*. Novi Sad: CEKOM.
20. Smit, A.; Fontejn, S. (2002). *Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Republici Srbiji*. Beograd: Fond za otvoreno društvo- Srbija.
21. Tejlor, F. (1967). *Naučno upravljanje*. Beograd: RAD.
22. Vemić Đurković, J. (2007). *Praktikum*. Sremska Kamenica: Fakultet za uslužni biznis.
23. Živković, V., i Ostojić, M. (2011). *Građansko vaspitanje: saznanje o sebi i drugima 4*. Beograd: Kreativni centar.
24. Građanske inicijative (2008). *Građansko vaspitanje za peti razred osnovne škole*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta.

Boriša Aprcović

CIVIL EDUCATION AND HUMAN RESOURCES

Abstract

The introduction presents the way of realization of the Civic Education course in Europe, the world, as well as in contemporary Serbia. The question arises: Does the teaching subject Civic Education in Serbia have the capacity to change the awareness and habits of citizens (pupils) towards the new concept of economy, work and business? To this end, three criteria (three proper qualities) are identified that mark human resources in a modern business environment: creativity, teamwork and flexibility. Next follows a comparison of the Civic Education curriculum in elementary school in Serbia with these three criteria. It is found that the curriculum for civic education largely contains topics related to the three listed criteria, moreover, that they represent the base of this subject. The positive effects that the Civic Education subject has achieved in order to democratize the thinking and behavior of pupils are also identified. The main lack is contained in the fact that the curriculum of civic education in Serbia is largely based on abstracts, so-called political rights, while it's less focused on the application and confirmation of civilian labor market. Finally, recommendations and suggestions for establishing a new strategy in the implementation of the Civic Education Program in Serbia are given.

Key words: civic education, human resources, management, labor market, creativity, teamwork, flexibility.